

УДК 28

Ю. В. Новак,*аспірант кафедри релігієзнавства і теології
Національний університет «Острозька академія»*

АНАЛІЗ ОПУБЛІКОВАНИХ ТА НЕОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛ З ВИВЧЕННЯ СЕКТАНТСЬКИХ ГРОМАД ВОЛИНО-ЖИТОМИРСЬКОГО РЕГІОНУ У 1920 – 1930-Х РР.

У статті здійснено аналіз опублікованих та неопублікованих джерел, які відображають розвиток сектантського руху на Волині-Житомирщині у 1920-х рр.; з'ясовано рівень репрезентативності змісту архівних матеріалів для заповнення історичних лакун.

Ключові слова: *Волинь-Житомирщина, архівні матеріали та опубліковані джерела, суспільно-релігійні зміни, сектантство.*

АНАЛИЗ ОПУБЛИКОВАННЫХ И НЕОПУБЛИКОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ ИЗ ИЗУЧЕНИЯ СЕКТАНТСКИХ ОБЩЕСТВ ВОЛЫНО-ЖИТОМИРСКОГО РЕГИОНУ В 1920 – 1930-Х ГГ.

В статье осуществлен анализ опубликованных и неопубликованных источников, отражающих развитие сектантского движения на Волыни-Житомирщине в 1920-х гг.; выяснено уровень репрезентативности содержания архивных материалов для заполнения исторических лакун.

Ключевые слова: *Волынь-Житомирщина, архивные материалы и опубликованные источники, общественно-религиозные изменения, сектантство.*

ANALYSIS OF THE PUBLISHED AND UNPUBLISHED SOURCES FROM STUDY OF SOCIAL AND RELIGIOUS CHANGES SECTARIANISM OF THE VOLYN AND ZHYTOMYR REGION IN 1920 – 1930 TH

This paper analyzes published and unpublished sources that reflect the development of sectarian movement in Volyn, Zhytomyr region in the 1920s; found the level of representativeness of the content of archival material to fill the gaps historical.

Keywords: *Volyn, Zhytomyr, archives and published sources, social and religious changes sectarianism.*

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення тих суспільно-релігійних змін, які відбулись на Волині-Житомирщині у 1920-х рр. Попри значні дослідження з історії державно-церковних відносин означеного періоду у всеукраїнському контексті, специфіка релігійного життя Волино-Житомирського регіону залишається недостатньо висвітленою.

Насамперед, варто зауважити, що регіональне визначення Волинь-Житомирщина вживане у дослідженні періоду 1920-х рр., охоплює територію Житомирської та частково Вінницької областей. Після ліквідації губерній та інших адміністративно-територіальних реформувань 1923 – 1925 рр. на території сучасної Житомирської області було утворено Волинський (Житомирський), Коростенський та Бердичівський округи. Бердичівський округ охоплює територію семи районів сучасної Житомирської та п'яти районів сучасної Вінницької областей.

Проблема релігійного життя в умовах більшовицького режиму, зокрема 1920 – 1930-х рр. досліджена у працях багатьох вітчизняних вчених, зокрема В. Пащенко, А. Зінченка, О. Ігнатуші, А. Киридон, С. Жилюка та ін. Ці вчені здійснили ряд досліджень державно-партійної релігійної політики, міжцерковних відносин, репресій 1920 – 1930-х рр. тощо, у контексті яких вони побіжно висвітлювали і деякі питання сектантського руху.

Безпосередньо історія громад сектантського типу 1920-х рр. відображена у працях В. Любашенко, Т. Грушевої, Р. Сітарчука та ін. [12; 13]. Однак проблема полягає в тому, що громади так зв. сектантського типу меншою мірою протестантського, а більшою – православного походження Волино-Житомирського регіону неідентифіковано.

Вирішити означену проблему неможливо без залучення та скрупульозного опрацювання архівних матеріалів, а першочергово без з'ясування їх змістовного навантаження, що є завданням даної статті.

У дослідженні громад сектантського типу досить важко розмежувати їх конфесійну приналежність, оскільки радянська влада однаково відносила до сектантства всі громади протестантського походження (адвентистів, п'ятидесятників, баптистів) і різні релігійні угруповання, які залишались поза офіційною статистикою (молокан, христовірів, духоборів, мальованців, корнійвців тощо). Слід зазначити той факт, що попри прагнення більшовицької влади чітко простежити діяльність релігійних громад у 1920-х рр., вона так і не змогла ідентифікувати сектантські громади та виокремити їх з інших громад. Так, зокрема у звітах Ходорківського та Дзюньківського райліквідкомів Бердичівського округу зазначалось, що офіційних сектантських гро-

мад в районі немає, проте проаналізувавши архівні матеріали, виявлено незарєєстровані малочисельні громади мальванців та духоборів [4, арк. 56, 59, 70].

До опублікованих джерел слід віднести архівні документи та матеріали, видані С. Жилуком в книзі «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х рр. ХХ ст.». У збірнику висвітлено документи партійних і радянських органів влади Державного архіву Житомирської області, які відображають антирелігійну політику більшовиків та розкривають карально-репресивну систему комуністичного режиму в краї. Особливу увагу для дослідження становлять матеріали про інформацію поширення сектантства у Волинському окрузі, а також схема розвитку сектантства в Україні [14, с. 15].

Зокрема, у дослідженні сектантського руху використовувались такі фонди ДАЖО: ф. П-2 – Волинський губком КП(б)У (спр. 55, 56 – подана інформація про діяльність хлистів-молокан, або так званих корніївців); ф. П-86 – Коростишівський окружний комітет КП(б)У (спр. 139 – інформація про кількість громад і віруючих в Коростентському районі, опис громад); ф. П.-120 – Бердичівський районний комітет КП(б)У (спр. 166 – подаються Матеріали розширеного пленуму Бердичівського партійного комітету КП(б)У від 1926 р., де характеризуються релігійні об'єднання, у т. ч. і сектантські громади, в Бердичівському районі); ф. П-114 Андрушівський районний комітет КП(б)У (спр. 451 – інформація про секту хлистів у Любарському районі); ф. П-127 Любарський районний комітет (спр. 30, 44, 286 – численні описи діяльності та кількісні показники сектантських громад хлистів та духоборів у Любарському районі).

Саме із зазначених фондів ДАЖО ми дізнаємося кількісні показники сектантських громад. Проте, дані кількості членів тої чи іншої сектантської громади є умовними. Хоча і велися реєстраційні анкети та анкети особового складу ліквідаційних комісій, у яких одне з питань звучало: «Ставлення до релігії». І вказувались можливі варіанти: «Атеїст, православний, автокефаліст, католик, сектант, поза всякою релігією, ніякої релігії не підтримую, член Комуністичної партії» та інші. Але дані анкети зазвичай були обов'язковими для заповнення керівниками релігійних громад або ж активними членами тієї чи іншої сектантської громади. Інколи анкетні дані «підганялися» під «потрібний» показник: з «сектанта» виправлено на «православний», з «православного» на «атеїст» та інші подібні випадки [11, с. 59]. Тому кількість членів будь-якої сектантської громади завжди залишалась умовною. І

опрацьовуючи анкети особового складу ліквідаційних комісій, визначити точні дані кількості сектантів є досить проблематично.

Через те, що кількість сектантів була досить незначною, то часто їх приєднували до більш відомих та поширених деномінацій, таких як баптистів, євангельських християн, лютеранів тощо. Це чітко простежується на прикладі Коростенського округу, кількісні дані по якому відображають загальну тенденцію соціального складу сектантства. Основу сектантського руху становили селяни: баптисти – 1961 (серед них незаможних селян – 1005 та середнього класу – 927); євангельські християни – 307 (усі представники бідного та середнього класів); лютерани – 7543 (з них тільки 44 представники заможного селянства). Не слід забувати той факт, що при розгляді беруться офіційні дані, які лише частково відображають статистичні дані по сектантству, проте частина віруючих була незареєстрованою [1, с. 27–29].

А. Киридон у статті «Відносини церкви і держави (1920–1930-і рр.): аналіз неопублікованого джерельного комплексу» аналізує та класифікує неопубліковані джерела – 50 архівних фондів, які стосуються державно-церковних відносин періоду 1920 – 1930-х рр. Зокрема, дослідниця умовно поділяє опрацьовані архівні матеріали на дві групи: 1) фонди державних установ, які регулювали державно-церковні відносини (матеріали вищих і місцевих органів влади); 2) архівні фонди церковних організацій та установ. Як зазначає А. Киридон, основний масив джерел становлять документи відділів ЦК КП(б)У. Одним, що найбільш заслуговує нашої уваги у вивченні даного питання, джерелом є документи нині розсекреченого спецхову під грифом «Окрема папка», у яких висвітлені основні дії з боку влади на церковне життя. Для нашого дослідження цінним являється опис та характеристика релігійних угруповань, а також рішення щодо питань релігії і церкви на рівні вищого партійного керівництва. Також дослідниця характеризує окремі справи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), які дозволяють з'ясувати специфіку проведення державної політики на місцях, відносини органів влади з місцевим населенням, опис релігійних громад на місцях [9, с. 206–207].

До неопублікованих джерел даного дослідження відносяться архівні матеріали. Але як зазначає дослідниця державно-церковних відносин у 1920 – 1930-х рр. А. Киридон: «Особливістю документальних матеріалів з кінця 1920-х – 1930-х рр. полягає у їх незначній репрезентативності, нівелюванні (документальному) конфесійної належності релігійних громад чи духовної особи» [9, с. 211]. Проте, все-таки ми можемо знайти чимало інформації про діяльність сектантських гро-

мад, зокрема у фондах Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) та Архівного відділення Бердичівської міської ради (далі – АВБМР).

У дослідженні велике значення мають фонди Архівного відділення Бердичівської міської ради. Зокрема, ф. Р-407, оп. 1 у спр. 162, 167 та ін. містяться реєстраційні картки релігійних громад та служителів культу по Бердичівському округі. У ф. Р-407, оп. 1, спр. 839 висвітлена робота Адмінвідділу Бердичівського окрисполкому підвідділу культів, зокрема цінними для дослідження стали списки членів сектантських громад, статистичні дані сектантського руху у Бердичівському округі. У ф. Р-407, оп.1, спр. 90, 726, 207, 11, 426 знову ж таки містяться статистичні дані сектантських громад, кількість молитовних будинків, відомості про соціальний склад сектантства в округі, подано дані про духовних лідерів сектантів, висвітлена діяльність сектантських громад, зокрема мальованців. У ф. Р-148, оп. 1, спр. 26 містить звіти сектантських громад в округі.

Яскравим прикладом про вивчення та реєстрації сектантських громад є діяльність Адмінвідділу Бердичівського облвиконкому. Кожна сектантська громада не лише реєструвалась, але у статистичних звітах детально описувались віковий, соціальний статуси членів громади, стать членів, їх кількість, особлива увага приділялась проповідникам та пастирям громад [6, с. 63].

У Бердичівському округі у багатьох селах не зазначались до якого віросповідання належать релігійні громади. Це можна пояснити декількома причинами: некомпетентністю та необізнаністю працівників, які вели обліки релігійних громад; закритістю громад; протестантів відносили також до сектантів, що зумовлювало плутанину. Ось приміром, у с. Туровці зазначена сектантська релігійна громада, яка у «Статистичних даних про стан сектантських громад Бердичівського округу» налічувала п'ять членів та вказана без назви. [5, арк. 3–4] У Юзеровській волості, в с. Дубові-Мехачинці існувала сектантська громада Дванайшченські християни, яка складалась з 21 осіб [11, с. 233]. Такі громади характеризувались незначною чисельністю, чітко нерегламентованим вченням та обрядовістю, не мали постійних наставників та керівників, не мали приміщень для богослужінь. У звітах про сектантські організації детально вказувались відомості про релігійні громади, членів громади та їх діяльність. Такі звіти велись планово: за місяць, квартал, півріччя, рік. Наприклад, у Бердичівському округі станом на 12 березня 1927 р. описана сектантська релігійна громада с. Очеретяни. У звіті вказані кількість членів – 17, вік членів

– від 29 до 49, соціальне положення – середняк, бідняк. Проте, ця громада не відносилась до жодної з конфесій та зазначалась без назви. Окремо у звітах зазначались благовісники та проповідники в громаді: Гринковенко Кость, Бабич Адам, Нагорний Дмитро [8, арк. 9].

Крім статистичних звітів членів релігійних громад існували міграційні звіти, у яких детально прослідковувались вибування членів, вигнання з громад, вибуття членів з однієї громади в іншу. У звіті «Про вибулих членів із сектантських організацій Бердичівського округу за січень і лютий» 1927 р. вказані 4 вибулі члени і вказувалась причина вибуття члена релігійної громади. Зокрема, найпоширенішими причинами вибуття були: недовіра до певної релігійної організації, вигнання з громади за непокору чи неправильне ведення християнського життя, перехід в іншу громаду, смерть та ін. [2, арк. 17, 61]. Хоча не можна стверджувати про об'єктивність вказаних причин, швидше за все, особи, що вели такі обліки, інколи механічно та на власний розсуд вказували причини. З іншого погляду, для звітності про виконання плану, зазначались такі причини виходу з громади як недовіра до громади, зневіра у вченні та ін.

Архівні документи засвідчують поодинокі антирадянські виступи сектантів, зокрема селян. Так «Про сектантський рух в Бердичівському окрузі 1928 р.» у с. Гордіївка Любарського району простежена діяльність хлістів, спрямована на бойкот хлібозаготівлі, селянської позики, невизнання сільради як офіційного органу влади у селі. [3, арк. 51].

Згідно архівних матеріалів, сектантським громадам часто відмовляли у реєстрації, що унеможливлювало законну діяльність тої чи іншої сектантської громади. Так, у Справі ч. 8 за 16 лютого 1927 р. в Бердичівському окружному адміністративному відділі зазначалось про виникнення нових сект – без зазначення їх конкретного конфесійного спрямування – в с. Білашках, Лішинцях та Сопині. Очолювали такі громади так звані «апостоли» з православної церкви. Також вказується у Справі про збільшення кількості членів у секті с. Білашках. Але у висновку обґрунтовується теза про те, що ці секти не претендують на реєстрацію, оскільки не мають 50-ти членів та складаються з 30% селян [7, арк. 58]. Такі рішення про неможливість реєстрації сектантських громад підписувались завідувачем адмінвідділом, який часто не мав достатньої інформації та об'єктивного уявлення про сектантську діяльність. З попередньої Справи чітко простежується незнання та некомпетентність держслужбовців, які навіть не змогли встановити конфесійну приналежність сектантських громад.

Таким чином, характер і специфіка джерельної бази, її репрезентативність та багатоплановість є недостатніми для проведення ґрунтового дослідження історії сектантського руху на Волині-Житомирщини у 1920 – 1930-х рр. Проаналізовані документи не відображають усі вектори розвитку сектантських громад. У вітчизняній істрико-релігієзнавчій науці дослідження сектанства православного походження передусім припадають на XVIII – початок ХХ ст., але немає ґрунтовних досліджень у 1920 – 1930-х рр. На разі пошук не дав остаточних результатів. Основне завдання подальшого дослідження насамперед полягатиме у з'ясуванні конфесійної приналежності сектантських громад та виокремленні їх з числа протестантських громад. Хоча однозначно можна стверджувати, що у Волино-Житомирському регіоні сектантський рух був представлений переважно громадами христовірського напрямку, тобто хлистами, молоканами, корніївцями та сектами православного походження –духоборами.

Список використаних джерел:

1. Відомість про кількість, майновий та соціальний стан, а також культурний рівень членів релігійних громад по Коростенському окрузі на 1 січня 1926 р. – Держархів Житомирської обл., ф. 363, оп. 1, спр. 1273, 169 арк.
2. Звіти про роботу ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави. Статистичні дані про сектантські громади округу. – АВБМР, ф. 407, оп. 1, спр. 90, 105 арк.
3. Переписка з волостьними і районними виконкомами про укладання з релігійними громадами договорів. – АВБМР, ф. Р-407, оп. 1, спр. 10, 483 арк.
4. Переписка з райвиконкомом про облік служителів релігійних культів. – АВБМР, ф. 407, оп. 1, спр. 207, 186 арк.
5. Списки сектантських громад в окрузі. Списки населених пунктів Бердичівського округу. – АВБМР, ф. Р-148, оп. 1, спр. 26, 233 арк.
6. Списки членів рад сектантських громад. Статистичні дані про стан сектантських громад Бердичівського округу. – АВБМР, ф. Р-407, оп. 1, спр. 839, 64 арк.
7. Статистичні дані про склад релігійних громад округу. Списки членів рад сектантських громад, активістів християнських та іудейських релігійних громад. – АВБМР, ф. Р-407, оп. 1, спр. 726, 143 арк.
8. Устави, описи майна, списки членів релігійних громад Бердичівського округу. – АВБМР, ф. Р-407, оп. 1, спр. 426, 1184 арк.
9. Киридон А. Відносини церкви й держави (1920–1930 рр.): аналіз неопублікованого джерельного комплексу / А. Киридон // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»: наукові записки РДГУ. Випуск 17. – Рівне : РДГУ, 2009. – С. 206–212.

10. Киридон А. Засади релігійно-церковної політики радянської влади в Україні (перша половина 1920-х рр.) / А. Киридон // Історія релігії в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001р.). – Кн. 1. – Львів : Логос, 2001. – С. 235–240.

11. Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х рр. / А. М. Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

12. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій / В. Любашенко. – Львів [б.н.в.], 1995. – 258 с.

13. Сітарчук Р. А. Діяльність протестантських конфесій у радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-ті рр. XX ст.) Автореф. дис.... канд. іст. наук (09.00.11). – К., 2001. – 18 с.

14. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках XX ст. : архівні документи та матеріали / Упор. С.І. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2003. – 152 с.